
МАТЕРІАЛИ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ ТРИПІЛЬСЬКО-КУКУТЕНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПОЛИВАНОВОГО ЯРУ III

Т. О. Попова

У статті публікуються культові предмети з поселення Поливанів Яр III, дається їх інтерпретація та наводяться дані, які дозволяють доповнити уявлення про зміст духовної культури мешканців цього поселення.

Минуло понад півстоліття з того часу, як на Середньому Дністрі С. М. Бібіковим було відкрито еталонну пам'ятку раннього Трипілля — Луку-Врублівецьку. Ці матеріали, що збагатили науку і давно отримали світове визнання, зберігаються у відділі археології Музею антропології і етнографії ім. Петра Великого Російської Академії наук як безцінне зібрання відділу і Кунсткамери¹.

Як відомо, їх аналіз і наступні теоретичні розробки, історичні інтерпретації і узагальнення, зроблені С. М. Бібіковим, внесли багато принципово нового у вивчення господарства та ідеології носіїв культури Трипілля-Кукутень. Після розкопок у Луці-Врублівецькій розпочався якісно новий етап у дослідженні давньоземлеробських суспільств Південно-Східної Європи, в тому числі трипільсько-кукутенського.

Оригінальні ідеї вченого стимулювали неординарні підходи у дослідженнях багатьох спеціалістів.

Вивчення культури Трипілля-Кукутень набуло необоротно-поступального характеру.

Втім, як справедливо зазначає С. М. Бібіков, чимало аспектів трипільської культури лишається ще не вивченими. Повною мірою це положення стосується кола питань, пов'язаних з висвітленням такої архіскладної сфери життєдіяльності племен трипільсько-кукутенської культури, як їх світоглядна система. Важливість розробки цієї теми очевидна. Зазначимо, що проблема духовної культури, шляхів її розвитку, естетичних ідеалів, а також відображення в ній мислення і поглядів людини епохи відтворюючого господарства, незмінно перебувають у центрі уваги українських, російських та інших зарубіжних дослідників. Не торкаючись історіографічної частини теми, досить повно висвітленої в археологічній літературі, зауважимо, що в працях з проблем неоліту Південно-Східної Європи для аналізу звичайно залучаються дві групи виробів — посуд та антропо-зооморфна пластика. Як правило, вони класифікуються з позиції типологічної класифікації і меншою мірою аналізується їх семантика. І все ж трипіллязнавство має цікаві розробки багатьох дослідників (Т. С. Пассек, С. М. Бібікова, Б. О. Рибаківа, Т. Г. Мовші, О. В. Цвек, К. К. Черниш, В. І. Маркевича)². Більше того, за останні роки до наукового вжитку впроваджено немало інших цікавих робіт, у яких розглядаються нові аспекти цієї проблематики (Т. М. Ткачук, М. О. Чмихов та ін.)³. Цьому сприяє відкриття значного числа пам'яток трипільсько-кукутенських племен, які містять масу артефактів культового характеру. Як цінне історичне джерело, вони дають можливість відтворити деякі уявлення давніх землеробів-скотарів про світ і час.

У контексті викладеного вище безперечний науковий інтерес викликають матеріали багаточислового поселення на Середньому Дністрі — Поливанового Яру, відкритого Т. С. Пассек⁴.

Всебічний аналіз археологічних комплексів пам'ятки показав її особливе місце в системі трипільсько-кукутенських поселень у Південно-Східній Європі як ключового й опорного стратиграфічного об'єкта вивчення культури Трипілля-Кукутень⁵. Стратиграфічні спостереження й типологія кераміки дали змогу

Рис. 1. Матеріали з поселень Поливанового Яру III (1, 2). 1—3 — фрагменти жіночих фігурок (наземне житло 1); 4 — чоловіча статуетка (наземне житло 1); 5 — фігурки зі знаками засіяного поля (напівземлянка 4а, 5); 6 — антропоморфне зображення з фартухом та бахромою (напівземлянка 13а); 7 — перемичка біноклевидного виробу з відбитком зерна (наземне житло 1); 8—10 — посуд з астральною символікою (наземне житло 1); 11 — посудина з символом бика (наземне житло 1); 12 — розписна посудина із скульптурною головою бика (напівземлянка 4а); 13 — посуд із спіральним (змінним) орнаментом; 14, 15 — посуд із зображенням цифрових знаків; 16 — фрагмент ритуальної посудини з «коріатидами» (напівземлянка 12); 17 — фрагмент кульової посудини.

виокремити в рамках нижнього культурного шару Поливанового Яру III (за Т. С. Пассек) два культурно-хронологічні комплекси — III₁ і III₂. Поливанів Яр III₁ — одне з найбільш ранніх поселень початку розвиненого Трипілля (етап В1) у Подністров'ї. Його місцева генетична основа — пам'ятки борисівського типу; помітний також вплив культури Кукутень А. Давнє селище уявляється як один з центрів активного процесу етнокультурогенезу Середньодністровського регіону часу Кукутень А₂—А₃. Поливанів Яр III₂ є органічним продовженням

розвитку попереднього селища. В його культурі зберігаються численні риси спадкоємності, а також помітна інтенсифікація впливів з боку синхронних кукутенських спільнот фази Кукутенъ А3.

Для висвітлення духовної культури населення обох поселень трипільсько-кукутенської культури є величезний матеріал, що включає кілька джерел. Найбільш значною і превалюючою категорією є глиняний посуд — ритуальний і побутовий — з орнаментами-символами, знаковою системою, антропоморфна і зооморфна глиняна пластика. Нагадаємо, що основу типологічної класифікації антропоморфної скульптури пам'ятки складала така ознака — позначення статевієї приналежності. За цією ознакою статуетки було поділено на три групи: I — жіночі (1-й і 2-й типи), II — без ознак статі (3-й тип), III — чоловічі⁶.

У Поливановому Ярі III₁ представлені всі три типи зображень, які походять переважно з наземного комплексу № 1 (27 екз.).

Серед жіночих зображень привертає увагу фрагмент ніг статуетки із стеатопігічною сідалищною частиною, яка передає образ вагітної жінки — породіллі, за визначенням Б. О. Рибаківа⁷. Її відмінністю є закладене у порожнину живіт, невелике глиняне жовно, яке можна бачити завдяки фрагментарності виробу (рис. 1, 1). Орнамент у вигляді коротких заглиблень погано простежується через сильну обкатаність. Аналогічні фігурки із зовнішніми ознаками вагітності і закладеними всередину зародками у вигляді глиняних кульок добре відомі в ранньотрипільських поселеннях України (Олександрівка) і Молдавії (Нові Русешти I). В. І. Маркевич пов'язує такий тип пластики з весняним циклом, з воскресінням природи і початком робіт на полях⁸.

З ідеєю родючості землі співвідноситься сидяча статуетка з яскраво вираженою стеатопігією, але без інших ознак статі (рис. 1, 2). За формою, як і попередня фігурка, вона тяжіє до канонів ранньотрипільської пластики, однак оригінальне її декорування у вигляді широких заглиблень-смуг — відповідає манері часу початку Трипілья В1. Статуетку відрізняє кілька характерних ознак. Одна з них — наявність відбитку зерна пшениці-двозернянки (дрібної) на правому боці⁹. Крім того статуетка має на поверхні сліди червоної фарби, особливо інтенсивні спереду, між заглибинами візерунка. Цікавою деталлю зображення є спеціальний знак, нанесений посередині грудей, у вигляді невеликого слабкого заглиблення — ямки. Фігурка виліплена з одного шматка глини і не вирізняється сильним випалом. З наземного житла № 1 походить ще одна статуетка (фрагмент ніг), прикрашена щільним («бинтованим»), заглибленим геометричним орнаментом, облямування якого імітує зерна злакових культур, і розташоване на стегнах (рис. 1, 3).

С. М. Бібіков на матеріалах Луки-Врублівецької, використовуючи етнографічні джерела, переконливо показав зв'язок такого типу антропоморфної пластики з культом родючості, аграрними обрядами зимово-весняного циклу¹⁰. Неабияке значення має розмалювання деяких зображень червоною фарбою, що мало посилювати магічний вплив фігурки. Як відомо, вохра і червона фарба розглядаються дослідниками як символ крові або вогню, символ життя, що підтверджується етнографічними прикладами.

Цікавий аспект ідеологічних уявлень мешканців першого селища розкриває чоловіча статуетка, яка передає торс (наземний комплекс № 1). Її відрізняє перев'язь, що у вигляді двох заглиблених ліній (смуг) перекинута з лівого плеча на груди і заходить на спину і попереk, не змикаючись ззаду (рис. 1, 4). На спині фігурки частково збереглися сліди червоної фарби. Статуетка виготовлена з добре віддуленої глини, без домішок, але має дуже слабкий випал.

Статуетки, які мають особливий знак — перев'язь, що несе обрядове навантаження, дослідники інтерпретують як образ воїна. Т. Г. Мовша за матеріалами трипільсько-кукутенської пластики пов'язує цей тип фігурок з образом посвячення юнаків у воїни¹¹. О. В. Антонова фігурки з перев'язю з пам'яток Південної Месопотамії епохи пізнього енеоліту відносить до зображень воїнів¹².

Антропоморфна пластика Поливанового Яру III₂ за кількістю (5 екз.) поступається фігуркам Поливанового Яру III₁. Втім, у другому селищі відмічено появу нового іконографічного типу, а також орнаментальних композицій, які відбивають інший семантичний зміст зображень. Цікаві фрагменти жіночих статуєток і без ознак статі з напівземлянок № 4а, 5. Їхні торси прикрашено заглиб-

леним орнаментом, геометричний візерунок якого відносять до знаків засіяного поля (рис. 1, 5а, б)¹³.

Особливе місце в Поливановому Ярі III₂ (напівземлянка № 13а) займає сидяча безстатева фігурка, у якій конічної форми ноги мають деяке потовщення на місці литок (рис. 1, б). Заглиблений орнамент вкриває всю поверхню фігурки й утворює традиційний ромб на животі, нижче якого розташований своєрідний візерунок у вигляді короткого фартуха з торочками¹⁴. Фартух має трикутні обриси і показаний на місці лона, а його торочки заходять на чересла. І ромб і фартух з торочками — знаки, що символізують не тільки жіноче начало, але й засіяне поле. До того ж моделюванням підкреслено родючу силу молодої фігурки через злегка випуклий живіт. Такого типу орнамент К. К. Черниш також інтерпретує як фартух з торочками¹⁵. В. М. Массон за матеріалами пластики Середньої Азії доби бронзи близький вид візерунка відносить до знаку жіночої статі, визначаючи його як трикутник з віями¹⁶. Привертає увагу гарний випал фігурки з напівземлянки № 13а і її місцезнаходження — біля північної печі житла. Це зображення набуває важливого значення як прототип серії специфічних напівсидячих фігурок, прикрашених заглибленим візерунком у вигляді трикутного довгого фартуха з торочками, таких фігурок, що мають потовщення на місці литок, характерних для Поливанового Яру II етапу Трипілля VII (Кукутень АВ₁ — АВ₂)¹⁷. В Поливановому Ярі III₂ чоловічих статуеток не виявлено, але на відміну від Поливанового Яру III₁ є група (4 екз.) своєрідних глиняних виробів циліндричної форми (напівземлянки № 4а, 5). Такі вироби подібні до знахідок у Хербешештах I. Щоправда, там вони становлять велику серію й віднесені до категорії стилізованих антропоморфних фігурок, оскільки на деяких з них пророблені деталі обличчя і ніг¹⁸. Вироби з давнього селища, очевидно, можна віднести до фалічних зображень, оскільки вони позбавлені цих елементів.

Вивчення антропоморфної пластики обох селищ виявило ще одну її специфічну особливість — відсутність у багатьох випадках наскрізних отворів на плечових виступах і стегнах фігурок, що, за спостереженням С. М. Бібікова, характерне для скульптури Південно-Східної Європи і Балкан, на відміну від трипільської пластики, яка має отвори¹⁹. Як видно, більша частина пластики давніх поселень тяжіє за цією ознакою до теракот з місцезнаходжень Дунайсько-Балканського регіону. І все ж, можна говорити про місцеву, середньодністровську, лінію їх розвитку, що підтверджує поява нового типу пластики — статуеток, орнаментованих заглибленим візерунком у вигляді фартуха з торочками, генезис яких ми пов'язуємо з Поливановим Яром III₂ (група II 3-й тип; підтип а₂ за А. П. Погожевою)²⁰.

Важливим джерелом для характеристики релігійних уявлень мешканців Поливанового Яру III₁ і III₂ є зооморфна глиняна пластика (скульптура, наліпи — ручки на посудинах у вигляді голівок тварин). Типологічна класифікація зоопластики показала, що основний тип зображень, за винятком кабана, — це домашні тварини (33 екз.)²¹. Цьому не суперечать і дані аналізу, проведеного В. І. Бібіковою, який відбиває їх видовий склад, а також В. І. Цалкіним²². Серед домашніх тварин перше і центральне місце займають фігурки бичків — найбільш стійкий образ як Поливанового Яру III₁ і III₂, так і Трипілля в цілому. Значне переважання зображень бика спостерігається у скульптурі і в наліпах-ручках у вигляді голівок тварин. Причому для останніх показово те, що вони в основному прикрашають посудини кухонного типу, водночас виконуючи роль оберега. У Поливановому Ярі III₁, де значно зростає відсоток розписного посуду, голівки бичків трапляються і на розписних посудинах ритуального типу.

Тут доречно відзначити, що все це, безумовно, має дещо глибші ідеологічні передумови. Очевидно, в Північному Причорномор'ї мав місце збіг тотемічних уявлень про бика, поширених у місцевих мисливських племен доземлеробської епохи, з тією величезною роллю бика у системі поглядів ранньоземлеробського населення Балкан, про яку свідчать унікальні матеріали Чатал-Гуюка на Близькому Сході (Анатолія)²³.

Не випадково, що культ бика, який був невід'ємною частиною ідеології трипільсько-кукутеньських спільнот, досить вагомо постає і в релігійних уявленнях мешканців поселень Поливанового Яру III₁ і III₂.

Особливо слід виокремити фігурки тварин, на яких збереглися відбитки зе-

рен (карликова пшениця, пшениця двозернянка). Вони, як і статуетки людини з домішкою зерен у глиняному замісі, мають слабкий випал. Згідно з припущенням С. М. Бібікова, такі фігурки призначалися для одноактового магічного церемоніалу²⁴. Разом з тим статуетки в замісі яких є домішки зерен злакових культур, вказують на прямий зв'язок зображень бика та людини з культом родючості. С. М. Бібіков відводив статуеткам бовидів роль магічних атрибутів у обрядах, пов'язаних з зимово-весняним періодом року.

Фігура бика — тільця, що сприймалась стародавніми землеробами як чоловічий символ, звичайно супроводжує жіночий образ, і разом вони є атрибутом культу родючості. В цьому плані цікаве місцезнаходження антропо-зооморфних зображень Поливанового Яру III₁ і III₂. Переважна їх більшість знаходилась у межах жител. Досить часто антропоморфні зображення супроводжують статуетки тварин, які локалізуються навколо печей або поблизу них на глинобитних підвищеннях. У східній камері наземного будинку 1 (Поливанів Яр III₁) вони були сконцентровані навколо вівтаря. Його округла (діаметр 1,5 м) форма типу сонячного диска, можливо, відображає головне світило всесвіту, образ якого панував в ідеологічних уявленнях мешканців Поливанового Яру III₁.

Антропоморфна та зооморфна пластика Поливанового Яру III₁ і III₂ дають змогу констатувати існування ряду культів, з яких найважливіша роль належить культу родючості. Мешканці цих поселень поклонялися двом головним божествам — Великій богині-матері та чоловічому богу — бичу. При цьому жінка виступає як домінуючий символ родючості. Різні її образи вказують на участь останньої у багатьох обрядах. Обрядові магічні дії населення Поливанового Яру III, пов'язані з культом родючості, спрямовувалися на поліпшення врожаю, збільшення стада домашніх тварин та відтворення самої людини. В цьому плані цікаві антропоморфні статуетки без ознак статі. А. В. Антонова, аналізуючи пластику з урукських комплексів, відзначала, що статі фігурок такого типу визначалась самим дійством обряду²⁵.

Поряд з пластичними зображеннями людини та тварин найважливішою категорією знахідок для реконструкції релігійно-магічних уявлень є багате зібрання глиняного посуду з Поливанового Яру III.

Цілий світ ідей стародавніх хліборобів-скотарів прихований у цікавих комплексах різноманітної кераміки. Різноманітність форм посуду, його багаті орнаментальні сюжети є значним історичним джерелом, що містить різнопланову інформацію, частина якої вказує на велику роль символіки. Під час аналізу орнаментальних мотивів посуду використано цінні інтерпретації з семантики трипільського орнаменту, запропоновані Б. О. Рибаківим, а також розробки багатьох дослідників (Т. С. Пассек, Є. Ю. Кричевський, С. М. Бібіков, В. Г. Збеневич, О. В. Цвек, С. М. Рижов та ін.).

Серед керамічного комплексу кожного поселення є посудини ритуального призначення, які використовувались у різних обрядових діях. Це передусім вироби біноклеподібної форми, призначення яких досі не до кінця з'ясоване. Характерною ознакою поселень Поливанового Яру III є (особливо Поливанів Яр III₁) велика кількість цих посудин. Стосовно реального призначення цих незвичайних поселень єдиної думки поки що не існує. Після знахідки біноклеподібного виробу в Журах, в одному з розтрубів якого знаходилося скупчення відщепів кременю та наконечник стріли, С. М. Бібіков вважає, що цей комплекс відбив магічний церемоніал, спрямований «на засторогу небезпеки, що виникла для мешканців поселення»²⁶.

На думку Б. О. Рибаків, біноклеподібні посудини використовувались в землеробському обряді «напування землі»²⁷.

В. І. Маркевич вважав, що своєю формою вони імітують людські фігури, а перемичка розтрубів відбиває сімейні узи — парну сім'ю²⁸. К. К. Черниш також вбачає в образах розтрубів зображення двох людей з піднятими над головою чашами. Моноклі, що характерні для ранніх періодів Трипілля, також розглядаються як антропоморфні фігури.

У Поливановому Ярі III₁ знайдено один монокль із заглибленим орнаментом, який відносять до архаїки ранньотрипільського часу. Біноклеподібні вироби цього поселення мають різноманітні за формою перемички, інколи масивні з ознаками антропоморфності. Ймовірно, поява біноклеподібних виробів, що

змінити моноклі, і їх значне поширення на початку етапу. Трипільля VI відбили зміни в ідеологічній сфері трипільців. У цьому можна було б погодитись з думкою І. В. Мельничук про існування міфу про двох сестер — родоначальниць і покровительок фратрій³⁰. Однак нові знахідки триноклів у Флорештах V³¹ й Веселому Куті³², що датуються більш пізнім періодом (Трипільля VII), свідчать не на користь цієї думки, а швидше про новації у світоглядній системі трипільсько-кукутенських племен. Триноклі з цих поселень різної модифікації. Якщо тринокль з Флорешт V передає три з'єднані моноклі-розтруби з чашами, то вироб із Веселого Кута має один розтруб, на який «посажено» три чаші.

У Поливановому Ярі III₁ знайдено біноклеподібну посудину, виготовлену з грубої глиняної маси й прикрашену недбалим поглибленим орнаментом (рис. 1, 7). На центральній перемичці цього культового виробу зберігся відбиток зерна, що може свідчити про його зв'язок з ритуалами культу родючості.

Дослідниками не раз відзначалася магічна символіка форм посуду — посудина-голова, посудина-людина³³. Насправді, рисами антропоморфності наділені грушоподібні посудини і покришки до них. При цьому мотиви орнаменту нерідко мають астрально-космічні символи, серед яких представлено знаки сонця і зображення місяця. Група шоломоподібних покришок з Поливанового Яру III₁ і III₂ має пустотілі ручки — голівки округлої форми, поверхня яких прикрашена різноманітними візерунками-знаками, які символізують сонце (хрестоподібні фігури, кола) (рис. 1, 8). Спеціальний інтерес викликає композиція, що складається з 12-ти пелюсткоподібних променів, які, мабуть, передають річний цикл — 12 місяців (рис. 1, 9).

Окремі знаки сонця і місяця ми спостерігаємо на орнаментальних схемах грушоподібних посудин. Передусім це проявляється на посуді із заглибленим декором (Поливанів Яр III₁). Слід відзначити поєднання зображень сонця і місяця у вигляді крутих овалів, що імітують роги бика (рис. 1, 10). На поселенні представлено й самостійні зображення бика у вигляді рельєфного наліпу — букранію (рис. 1, 11). У Поливановому Ярі III₂ (напівземлянка 13а) символи божества місяця у формі стилізованих рогів бика виконано на грушоподібній посудині розписом — червоною фарбою з чорним облямуванням на білому фоні. У зв'язку з образом бика згадаємо зооморфний посуд відкритої форми, прикрашену розписом із житла 4а другого поселення. Цей виріб має рельєфну голівку бика, на якій збереглися особливі знаки, що імітують великі зерна. Чотири згадані знаки, розташовані на тім'ї тварини, а п'ять на правому боці морди (рис. 1, 12). Аналогій такому сюжету ми не знаємо.

В обох ранніх поселеннях пам'ятки (Поливанів Яр III₁ і III₂) є посуд орнаментований спіральним — зміїним — заглибленим або канельованим візерунком (перемички біноклеподібних виробів, кубки, грушоподібні посудини). Образ змії — вужа — глашатая весняного пробудження природи — і його роль досить повно показані Б. О. Рибаківим. Спіральний (в основі зміїний) орнамент виражав одночасно декілька важливих для первісного хлібороба ідей: по-перше, ідею земної води, тих самих священних джерел, біля яких молилися про дощ; по-друге, ідею небесної води, самих дощів — вужі, що розповзлися по землі після дощу, — символізували вдалий результат моління. По-третє, зміїні клубки виражали ідею часу, зміну зими літом. По-четверте, зміям приписували охоронні функції — вони охороняли зерно від мишей³⁴. Зображення змії передано різними позиціями скрученого в клубок, в зустрічних рухах того, що повзе (рис. 1, 13а, б). Нерідко на кераміці із заглибленим, канельованим візерунком є символи води — змія та жіночі груди. Ці посудини мали ручки-вушка. «Вушка, що виконували роль замків, охоронялися зміями і в той же час найчастіше завершували рельєфне зображення грудей»³⁵.

На посудинах із заглибленим орнаментом іноді трапляються зображення рослин-колось, «ялиночок», які символізують життя, животворну силу землі (Поливанів Яр III₁). Цікавий фрагмент посудини грушоподібної форми з незвичайною композицією: вінчик прикрашено невеликим валиком, оточеним з двох боків заглибленими горизонтальними лініями. По валику низками нанесено довгасті ямки (рис. 1, 14): у першій — п'ять ямок, у другій — чотири, у третій — три. Далі їх число невідоме, хоч можна припустити, що в четвертій низці — дві ямки, а в п'ятій — одна (5 — 4 — 3 — 2(?) — 1(?)). Без сумніву, перед нами

цифрові позначки, що мають більш глибоке смислове значення, бо зображені на грушоподібній посудині, а самі ямки, мабуть, імітують зерна. У цьому ж житлі цікава шоломоподібна покришка, на вершині якої заглибленою технікою зображено три пучки променів, а між ними по краю позначено ямки, які також мали цифрове значення (рис. 1, 15).

Характеризуючи відображення ідеологічних уявлень жителів стародавніх поселень за матеріалами глиняного посуду, спинимося на посудинах ритуального призначення. Одна з них походить з напівземлянки № 12 і передає фрагмент у вигляді схематично виконаної жіночої фігури від посудини з «кориатадами» (рис. 1, 16). Знахідка такого типу з першого поселення має архаїчні риси і важлива як хронологічний показник та культовий предмет. Незважаючи на різноманітні інтерпретації з приводу функціонального призначення подібних посудин³⁶ найбільш вірогідною є думка спеціалістів, які вбачають в них відображення ритуального танцю³⁷, можливо у виконанні жриць.

З Поливанового Яру III₁ походить ще один фрагмент від незвичайної посудини, виготовленої з грубого глиняного тіста із домішками шамоту. Фрагмент передає вигнутий, округлий і пустотілий циліндр, що розширюється у верхній частині (рис. 1, 17). По зламу видно, що на цій посудині знаходились ще один чи кілька подібних циліндрів. Найімовірніше це посуд ритуального призначення. Посудини подібного типу відомі і в близькому за часом поселенні Хебешешть I.

Самобутні та загальні риси антропо-зооморфної пластики і посуду доповнюють наші уявлення про зміст духовної культури мешканців Поливанового Яру III₁ і III₂.

Кожне з поселень має набір інших культових предметів, характерних лише для даного комплексу, але їх характеристика виходить за межі цієї роботи.

Примітки

¹ Коллекции МАЭ.— № 6154, 6155, 6156, 6157, 6158, 6159.

² Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА.— 1949.— № 10; Биби-ков С. Н. Культурные женские изображения раннеземледельческих племен Юго-Восточной Европы // СА.— 1951.— № 15; Биби-ков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре // МИА.— 1953.— № 38; Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита // СА.— 1965.— № 1, 2; Рыбаков Б. А. Религия и миропонимание первых земледельцев Юго-Восточной Европы (IV—III тысячелетие до н. э.) // ДСА СССР VII МКДП.— М., 1966; Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1982; Мовша Т. Г. Об антропоморфной пластике трипольской культуры // СА.— 1969.— № 2; Цвек О. В. Релігійні уявлення населення Трипілля // Археологія.— 1993.— № 3; Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии.— Кишинев, 1981; Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР.— М., 1982.

³ Чмыхов Н. А. Истоки язычества Руси.— К., 1990; Ткачук Т. М. Знакова система трипільської культури // Археологія.— 1993.— № 3.— С. 91—100.

⁴ Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА.— 1961.— № 84.— С. 105—139.

⁵ Попова Т. А. Древние земледельцы Среднего Поднестровья в IV—III тысячелетиях до н. э. (По материалам многослойного поселения Поливанов Яр).— Автореф. дис... канд. ист. наук.— Л., 1972; Попова Т. А. Хронология Поливанова Яра и ее значение для периодизации трипольской культуры // КСИА АН СССР.— 1979.— № 157; Попова Т. А. Початок розвинутого Трипілля на Середньому Дністрі (за матеріалами Поливанового Яру) // Археологія.— 1985.— № 52.— С. 22—32.

⁶ Попова Т. А. Антропоморфная пластика трипольского поселения Поливанов Яр на Днестре // АСГЭ.— 1980.— № 21.— С. 7—9.

⁷ Рыбаков Б. А. Религия и миропонимание древних земледельцев...— С. 109.

⁸ Маркевич В. И. Многослойное поселение Новые Русецгы I // КСИА АН СССР.— 1970.— № 127.— С. 65.

⁹ Визначення видів злакових культур по відбитках із зерен здійснено З. В. Янушевич, за що автор щиро вдячний. Див. також: Янушевич З. В. Культурные растения Северного Причерноморья.— Кишинев, 1986.

¹⁰ Бибииков С. Н. Раннетрипольское поселение...— С. 251.

¹¹ Мовшиа Т. Г. Новые данные об антропоморфной реалистической пластике Триполья // Археология.— 1973.— № 11.— Рис. 12.

¹² Антонова Е. В. Антропоморфная скульптура древних земледельцев Передней и Средней Азии.— М., 1977.— С. 112, 113.

¹³ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян...— С. 182; Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена...— Рис. 22, 5.

¹⁴ Попова Т. А. Древние земледельцы...— С. 20; Ее же. Антропоморфная пластика...— С. 10.— Рис. 1, 7.

¹⁵ Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии...— С. 241—244.

¹⁶ Массон В. М. Алтын-Депе.— Л., 1981.— С. 87.

¹⁷ Попова Т. А. Антропоморфная пластика...— С. 11—12.— Рис. 2.

¹⁸ Dumitrescu Vl., Dumitrescu H., Petrescu-Dimbovita, Gostar N. Habasesesti.— Bucuresti, 1954.— Fig. 37.

¹⁹ Бибииков С. Н. Раннетрипольское поселение...— С. 235.

²⁰ Погожева А. П. Антропоморфная пластика Триполья.— Новосибирск, 1983.— С. 20, 21.

²¹ Попова Т. А. Зооморфная пластика трипольского поселения Поливанов Яр // КСИА АН СССР.— 1970.— № 123.— С. 8—14.

²² Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена...— С. 138; Цалкин В. И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы.— М., 1970.

²³ Mellart J. P. Gatal Huyuk. A Neolithic Town in Anatolic.— London, 1967.

²⁴ Бибииков С. Н. Раннетрипольское поселение...— С. 256.

²⁵ Антонова Е. В. Антропоморфная скульптура...— С. 61.

²⁶ Бибииков С. Н. Археологические раскопки у селений Попенки и Журы на Днестре // КСИИМК АН УССР.— 1954.— № 56.— С. 108.

²⁷ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— С. 186.

²⁸ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена...— С. 156.

²⁹ Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии...— С. 247.

³⁰ Мельничук И. В. Изобразительное искусство в реконструкции социальной структуры трипольских обществ (к постановке проблемы) // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине.— Тальянки — В.-Кут — Майданецкое, 1990.— С. 141, 142.

³¹ Тодорова Т. Д. Об одной уникальной находке культуры Кукутень-Триполье // Там же.— С. 266—267.— Рис. 1.

³² Цвек О. В. Зазн. праця.— Рис. 6, 2.

³³ Богаевский Б. Л. Орудия производства и домашние животные Триполья.— Л., 1937; Кричевский Е. Ю. Орнаментация глиняных сосудов у земледельческих племен неолитической Европы // Уч. зап. ЛГУ.— № 85.— Сер. ист. наук.— 1949.— № 13.

³⁴ Рыбаков Б. А. Космогония и мифология // СА.— 1965.— № 1.— С. 35—37; Рыбаков Б. А. Религия и миропонимание...— С. 111, 112.

³⁵ Рыбаков Б. А. Религия и миропонимание...— С. 117.

³⁶ Бибииков С. Н. Раннетрипольское поселение...— С. 140; Рыбаков Б. А. Язычество...— С. 183; Збеневич В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины.— К., 1989.— С. 167.

³⁷ Цвек О. В. Трипільська посуда з антропоморфними зображеннями // Археологія.— 1964.— 16.— С. 80; Marinescu-Bilcu S. «Dansul ritual» in reprezentările plastice neolitice din Moldova // SCIVA.— 1974.— № 2.— Р. 167—179.

Попова Т. А.

МАТЕРИАЛЫ ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ ТРИПОЛЬСКО-КУКУТЕНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ПОЛИВАНОВА ЯРА III₁₋₂

Сюжеты духовной культуры, путей ее развития, отражения в ней мышления человека неизменно находятся в центре внимания исследователей. Научный интерес представляют собой материалы многослойного поселения на Среднем Днестре — Поливанова Яра. Стратиграфические наблюдения и типология керамики позволили выделить в рамках нижнего культурного слоя — Поливанова Яра III (по Т. С. Пассек) два культурно-хронологических комплекса — III₁ и III₂.

Поливанов Яр III₁, генетической подосновой которого являются памятники борисовского типа, — один из центров активного процесса этнокультурогенеза среднестровского региона времени Кукутень А₂—А₃. Поливанов Яр III₂ является его органическим продолжением.

Для освещения духовной культуры их населения служит глиняная посуда с орнаментами-символами, знаковой системой, а также пластика. Среди антропоморфных изображений встречаем сидящие фигурки с отпечатками зерен, декорированные углубленным орнаментом и красной охрой, а также фрагмент статуетки с признаками беременности. Исследователи связывают их с культом плодородия, с аграрными обрядами зимне-весеннего цикла. Интересна мужская статуетка с перевязью, которую по аналогиям можно трактовать как образ воина. Для Поливанова Яра III₂ характерны статуетки с углубленным орнаментом без признаков пола и фаллические изображения. Зооморфная пластика документирует культ быка. Особо следует выделить фигурки животных с отпечатками зерен (карликовая пшеница, двузернянка), что указывает на связь быка и человека с культом плодородия.

Целый мир сокровенных идей древних земледельцев-скотоводов отражают необычные формы и орнаментальные сюжеты керамики. Среди посуды Поливанова Яра III₁₋₂ имеются ритуальные сосуды своеобразной формы: бинокли, тринокли, которые свидетельствуют об инновации в идеологической сфере трипольцев в начале этапа VI. В орнаментальных схемах присутствуют спирально-космические символы (знаки солнца, лунарные изображения). В обоих ранних поселках имеется посуда, орнаментированная спирально-змейным орнаментом. Образ змея (змеи) выступает в разном смысловом значении. Иногда на сосудах с углубленным рисунком отмечены изображения колоса «елочки». Особый интерес представляет орнамент, передающий обозначение счетных знаков. Хронологический показатель первого поселка — культовый предмет — сосуд с кариаидами, который, возможно, передает ритуальный танец. Находки подобного типа известны из Хебешешть I.

Таковы некоторые данные, позволяющие дополнить представление о содержании духовной культуры жителей Поливанова Яра III₁₋₂.

Т. А. Попова

FINDINGS OF INTELLECTUAL CULTURE OF TRIPOLIE-CUCUTENI POPULATION FROM POLYVANOV YAR, III₁₋₂.

Intellectual culture, ways of its development and representation of human thinking in it are items of perpetual interest for scientists. In this aspect findings from Polyvanov Yar, a

multilayer settlement on the Mid Dniester banks, are very attractive. Stratigraphic observations as well as typology of pottery have permitted identifying two cultural-chronologic assemblages, namely, Polyvanov Yar III₁ and Polyvanov Yar III₂, in the frames of the lower cultural layer — Polyvanov Yar III (according to T. S. Passek).

The genetical subground of Polyvanov Yar III₁ is Borisov type monuments. Polyvanov Yar III₁ is a centre of active ethnocultural genesis in the Mid Dniester region during the period of Cucuten A₂—A₃. Polyvanov Yar III₂ is its natural continuation.

Intellectual culture of the population is represented by earthenware with ornaments-symbols, system of characters and plastic art. Antropomorphous statuettes include sitting-pose figurines with deepened ornament, painted with ochre, and a fragment of the statuette with signs of pregnancy. Researchers associate them with the cult of fertility and with agrarian rites of the winter-spring cycle. Attention is attracted also by a statuette of a man with a crossbelt which by the analogy may be treated as an image of a warrior. Polyvanov Yar III₂ findings are represented by statuettes with deepened ornament without any sexual characters and by phallic images. Zoomorphous plastic art demonstrates the bull cult. Figurines of animals with imprints of grains (dwarf wheat, two-grained wheat) show the link of bull and human images with the fertility cult.

Unusual shapes and ornamental subjects of pottery show the whole world of sacral ideas of antient farmers and cattle-breaders. There are many ritual vesses of peculiar shape among pottery of Polyvanov Yar III_{1—2}: binoculars, trinoculars which testify to innovation in the ideological realm of Tripolians as the beginning of stage BI. Ornamental patterns have spiral-cosmic symbols: signs of the Sun, images of the Moon. In both early settlements there is earthenware decorated with spiral-snake ornament. The image of a snake or a dragon was used in different sense meanings. Sometimes vessels with deepend pattern have images of an ear-«herring-bone». An ornament which shows digital signs is of particular interest. The chronological attribute of the first settlement is represented by a cult subject: a vessel with caryotids. It demonstrates probably a ritual dance. Findings of the type mentioned are known from Khebeshesht I.

Data described contribute to our knowledge of the intellectual culture of peoples inhabiting Polyvanov Yar III_{1—2}.

СКЛЕП IV СТ. Н. Е. ІЗ МОГИЛЬНИКА ДРУЖНЕ

І. М. Храпунов

У статті публікуються матеріали розкопок склепу із розташованого в Центральному Криму могильника Дружне. Різноманітний поховальний інвентар дає змогу датувати поховання IV ст. н. е. Конструктивно склеп подібний до поховальних споруд північнокавказьких племен аланів.

На території могильника Дружне, розташованого у Центральному Криму, досліджено 25 однотипних склепів.

Прямокутна в плані вхідна яма склепу № 18 зорієнтована з південного заходу на північний схід, мала розміри 2,4×0,8, глибину — 1,7 м. У її північній стіні зроблено підбій, підлога якого розміщена на 0,35 м вище від дна вхідної ями. Розміри підбою 2,5×0,9 м. Від вхідної ями його було відділено закладом, від котрого збереглася нижня частина, складена із 1—2 рядів необробленого каміння. На дні підбою знайдено кілька дрібних уламків скляної посудини (рис. 1, I, II, IV).

Арочної форми вхід до дромоса зроблено у вузькій східній стіні вхідної ями.